

Eugen Verber

O JEZIKU, PISMU I KNJIZI JEVREJA

Čovek je od davnina imao potrebu da beleži svoje misli, svoje utiske, svoja sećanja, svoje strahove i svoja nadanja. Beležio ih je kako bi ih iz svoje svesti izneo na videlo, bilo crtežom na pećinskim zidovima, ili znacima koje je izumeo na stenama, glini, koži, drvetu ili drugom zgodnom materijalu. A beleške su mu služile i da bi nešto saopštio drugom ljudskom biću, da otme od zaborava plodove svoga uma, povest o svom živovanju, sve uz pomoć znakova koje je na raznim stranama sveta, u raznim kulturama i različitim oruđima stvarao.

Jedno od žarišta koje će neizbrisivo uticati na savremenu evropsko-američku, pa i dalju civilizaciju, bilo je vrelo i plodno tlo Bliskog i Srednjeg istoka, sa svojim brojnim narodima, kulturama i njihovim pisanim spomenicima koji su otkrivani vekovima, ali ponajviše i najznačajnije od kraja prošlog pa do naših godina ovog, dvadesetog veka. Na obalama Sredozemnog mora živeli su semitski narodi koji su prirodom svog geografskog položaja bili predodređeni da budu posrednici svake vrste u razmeni dobara i misli između Dalekog istoka i evropskih ili severnoafričkih naroda i država. Severozapadni semitski narodi su, još uvek neznano kada i kako, tražeći pismo koje će biti lakše i brže za beleženje, odbacili upotrebu do tada važećih sistema pismenosti, kao što su klinasto pismo ili hijeroglifi — te sisteme koji su samo donekle beležili glasove, a najčešće pojmove i slogove. Pre oko četrdeset vekova na tlu nekadašnjeg Kanaana (današnjeg Izraela i dela Libana), nastalo je pismo koje je beležilo samo suglasnike i bilo dosta lako za ispisivanje na koži i papirusu. Smišljanje tih pismena, koji su označavali samo glasove, bilo je omogućeno i prirodom semitskih jezika, čiji se koreni sastoje od malih grupa suglasnika. Te se, najčešće

stalne suglasničke grupe, promenom dodatih samoglasnika menjaju po rodu, broju i padežu, a tako isto i po vremenu i obliku ako su glagolski koreni (tako u hebrejskom koren *šmr* – čuvati: *ani šomer* – čuvam, *šmarti* – čuvao sam, *ešmor* – čuvaću, *šomer* – čuvar, stražar, *šomri* – moj čuvar i sl.). Znaci su od početka dobili i svoja imena, koja su označavala ideogramsko poreklo toga slova. Bilo ih je svega 22, a po redu koji je vrlo davno ustanovljen zvali su se: *alef* (vo)¹, *bet* (kuća), *gimel* (kamila), *dalet* (vrata), *he* (nejasno značenje), *vav* (klin), *zajin* (oružje), *het* (ograda), *tet* (breme), *jod* (ruka), *kaf* (šaka), *lamed* (žaoka), *mem* (voda), *nun* (riba), *sameh* (potporanj), *ajin* (oko), *pe* (usta), *cade* (nejasno značenje), *kof* (vrh trnokopa ili majmun?), *reš* (glava), *šin* (zub ili papirusova šibljika). Prema najpoznatijim žiteljima tih oblasti, ovo pismo kojim se pisalo s desna na levo, nazvano je feničansko (ili ugaritsko). Posle naseljavanja Kanaana, Jevreji su primili to pismo, a kako je najviše pisanih spomenika sačuvano sa hebrejskim tekstovima, to se ovaj *alef-bet* naziva još i *starohebrejsko pismo*. Ovo jednostavno pismo se na istoku razvilo u *aramejsko* a na zapadu u *grčko*. Iz aramejskog Jevreji su, prihvativši ga u vavilonskom ropstvu zajedno sa jezikom, razvili *hebrejsko kvadratno pismo*. Grci su slova feničansko-jevrejskog alefbeta i njihova imena prilagodili svom jeziku, dodali znakove za samoglasnike, a neke, njima nepotrebne suglasnike pretvorili u samoglasnike. Od grčkog pisma su zatim Rimljani stvorili latinicu, Sloveni ćirilicu.

Brojni spomenici pisani kvadratnim hebrejskim pismom nađeni su tek nedavno, sa rukopisima u Kumranu kraj Mrtvog mora. Pored toga, arheolozi su pronašli na tlu nekadašnje jevrejske države uklesane napise raznog sadržaja, iz kojih se vidi da je staro pismo bilo dugo u upotrebi, uporedo s novim kvadratnim. Staro pismo je do danas sačuvano jedino kod Samarićana, koji tim pismom pišu svoje svitke Biblije. Pre no što objasnimo nastanak ove značajne knjige, treba reći nešto o jeziku Jevreja.

Teško je odrediti gde treba početi s istraživanjem i pisanjem o nastanku Jevreja kao naroda i njegove vere, ali je isto tako teško naći odgovor gde su začeci njihovog jezika i književnosti. Nalazi pisanih spomenika od Mesopotamije do Egipta dali su nauči neophodne podatke koji bacaju novo svetlo na mogućnost razumevanja istorije Jevreja i drevne jevrejske književnosti. Dok su se ranije naučnici

1 Prevodi ovih reči nisu uvek sigurni, ovako je od većine hebraista prihvaćeno, mada ima i drugih tumačenja.

raznih pravaca mogli koristiti samo ispitivanjem sadržaja štiva i brojnim tumačenjima svojih prethodnika, koji su svoje radove zasnivali na istim izvorima, od početaka ovog stoleća oslanjaju se i na iskopane izvornike, koji govore o životu i običajima čitavih naroda tog područja a sežu u daleku prošlost, više od tri hiljade godina pre n.e.

Oko odgovora na mnoga pitanja se naučnici još uvek spore, ali jedno je sasvim sigurno: izvornim jevrejskim jezikom može da se smatra samo *hebrejski* ili *ivrit* (poreklo reči je veoma sporno i ne može se sa sigurnošću prihvatiti ni tumačenje da je reč nastala od *ever* — obala, ni od *avar* — preći, prelaziti). Hebrejski jezik u Jezikoslovnom smislu spada u kanaansku grupu severozapadnih semitskih jezika, dok nam otkrića kod Ras Šamre—Ugarit, pružaju mogućnost upoznavanja hebrejskog jezika kao jednog od kanaanskih narečja.

Hebrejski jezik je svoj najstariji uobličeni stupanj, na osnovi starojevrejskih plemenskih narečja, postigao krajem drugog milenijuma pre n.e. Tim su jezikom pisani neki delovi *Tnaha* (Tnah ili Tanah) — Starog zaveta (*Devorina pesma, Knjiga o sudijama* 5,1—31; *Jakovljeva blagoslov, Knjiga postanka* 49; Mojsijeve pesme, u *Knjizi izlaska* 15 i u *Ponovljenom zakonu* 32) i neki drugi delovi ranog pesništva. Najčišći i najlepši stupanj, kojim je pisan najveći deo biblijskog štiva predstavlja klasičan jezik iz vremena kraljeva — *jezik Štiva* (hebrejski *lašon hamikra*). U vreme postojanja Drugog hrama, aramejski jezik je sve više u upotrebi kao govorni jezik, govorni hebrejski počinje da prima druge oblike, a u pisanim spomenicima iz tog razdoblja se može uočiti pokušaj produženja života jeziku prethodnog doba. Iz toga su jezičkog razdoblja delom i svici sa Mrtvog mora. U toku stvaranja poslebiblijskih zbornika pravnih i verskih propisa (od II v. pre n.e. do III v. n.e.) prosto-narodni hebrejski jezik, uprošćene je gramatike, ali obogaćen novim izrazima i nekim hebraiziranim grčkim i latinskim rečima, ulazi u spise svog vremena, a po jednom od najznačajnijih dela tog razdoblja naziva se *jezik Mišne* (*lašon hamišna*). Uticaj ovog narečja se već oseća i u nekim delovima knjige Kohelet — Propovednika i u knjizi Sirahovoj. U trećem veku, a možda i nešto kasnije, hebrejski prestaje da bude jezikom svakodnevnog opštenja. Ostaje jezik bogoslužjenja i "svetog učenja", ali što je još važnije ostaje i *pisani* jezik Jevreja vekovima. Taj će jezik svoju prvu književnu obnovu doživeti u srednjem veku, u toku procvata jevrejske kulture u mavarskoj Španiji. Novohebrejski nastaje (a ovaj je naziv vrlo uslovan jer je to potpuno isti jezik sa starohebrejskim, za razliku od staro i

novogrčkog) krajem XIX veka, pod uticajem prosvetiteljskog (*Haskala* – prosveta), kasnije i cionističkog pokreta, a u državi Izrael postaje službenim jezikom.

Aramejski jezik je skoro dvadeset vekova bio govorni jezik na velikom delu Bliskog i Srednjeg istoka, odakle je potisnut tek posle pojave Islama i prevlasti arapskog. Bio je to jezik Aramejaca– Semita koji su od X do VIII veka pre n.e. osnovali više državnica u prednoj Aziji, ali su tokom vekova nestali i asimilovali se sa drugim narodima i plemenima tog širokog područja. Jezik Aramejaca, u nauci dugo i neopravdano nazivan haldejskim, spada u severozapadnu grupu semitskih jezika. Deli se na nekoliko narečja, koja su podeljena u dve glavne skupine: istočni i zapadni aramejski. U vavilonskom su ropstvu Jevreji takođe prihvatili aramejski kao svoj govorni, a hebrejskim su se služili u verskoj književnosti i bogoslužju jer je već tada smatran svetim jezikom (*lašon hakodeš*). Prema svedočenjima Talmuda i arheoloških nalaza, hebrejski se ipak duže zadržao u govornoj upotrebi nego što se do nedavno mislilo. Aramejskim jezikom pisan je deo biblijskih knjiga (Ezra i Daniel), u Novom zavetu je sačuvano dosta aramejskih reči, a pretpostavlja se da je deo tih knjiga i pisan izvorno na aramejskom. Deo Talmuda (Gemara) je takođe pisan većinom aramejski. U Kumranu su nađeni neki spisi na aramejskom, a i iz hebrejskog teksta tih svitaka se oseća da su njihovi tvorci i pisci mislili na aramejskom dok su hebrejskim pisali.

Upotreba aramejskog jezika u svakodnevnom životu značila je početak dugovekovne tradicije dvojezičnosti jevrejske kulture. Posle aramejskog, u periodu helenizma sve više se upotrebljava grčki jezik, kasnije su Jevreji prihvatili arapski, španski, pa nemački, u zavisnosti od zemlje i kulture u kojoj su posle prestanka državnosti voljno ili nevoljno živeli. Hebrejski jezik je ipak, tokom skoro dve hiljade godina *galuta* (dijaspore, progonstva) ostao, kao što je napred naglašeno, pisani jezik Jevreja, kojim su pisana pisma, poslovna i lična, pitanja i odgovori, rasprave i tumačenja verskih, pravnih i drugih učenja.

I hebrejske tekstove, kao i one na tim svojim drugim govornim jezicima koje će zatim većinom prilagoditi svom načinu mišljenja i govora i nazvati jevrejskim (*žudeo-espanjol, āudezmo, jidiš i dr.*), pisali su hebrejskim kvadratnim pismom, koje se u toku dvadeset vekova vrlo malo izmenilo. Istina, neki su komentari, *responze*, i drugi nemolitveni i neobredni tekstovi, pisani a kasnije i štampani raznim

stilizacijama tog istog alef-beta, koji se samo uslovno mogu nazvati kurzivom, a obično se zovu rabinskim ili Raši slovima.

Da bi se bolje razumele osobenosti jevrejske kulture, tako jedinstvene u svojoj nejedinstvenosti i složenosti, treba se upoznati sa još nekim podacima o tim jevrejskim jezicima.

Činjenica je da su se Jevreji i neposredno pre propasti svoje državnosti, a i posle toga, u toku svoga dvojezičnoga razvoja, opredeljivali za ovaj ili onaj jezik uvek zbog ideoloških razloga, uvek je odluka bila uslovljena veoma određenim društveno-političkim i ekonomskim razlozima.

Posle prodora Islama Jevreji su u zemljama kalifata, kao i u vreme mavarske vlasti u Španiji, usvojili arapski jezik za svoj govorni. Kasnije u hrišćanskoj Španiji i Portugaliji, primili su španski ili portugalski, odnosno ona njihova narečja koja su se govorila u pokrajinama Pirinejskog poluostrva. Bio je to, u svakom slučaju, predkласični jezik, književno još neuobličeni. Posle izgnanstva 1492. godine, španski su Jevreji taj svoj jezik poneli sa sobom i sačuvali do današnjeg dana pod imenima: sefardski (od toponima *s'farad* koji se samo jednom pojavljuje u Tnahu, u proročkoj knjizi Ovadije 20, u ranom srednjem veku uzet kao hebrejski naziv Španije — *S'farad*), žudeo-espanjol, đudezmo, ladino. Iz svih tih dugo čuvanih narečja, vremenom se kod ovih, mačehinskoj domovini tako vernih izgnanika, razvio jedan jedinstveni jezički fenomen, koji nije imao nikakvih veza s razvojem španskog jezika na Pirinejskom poluostrvu, već je iznenađujuće konzerviran i fiksiran. Postepeno je dobio nešto hebrejskih i aramejskih reči za izražavanje verskih i obrednih pojmova za koje nisu postojali izrazi u starom jeziku. U toku kasnijeg razvoja u istočnom ladinu (Carigrad, Smirna, Rodos) i zapadnom (Solun, Bosna, Srbija, Makedonija, Rumunija) pojavile su se reči turskog, grčkog, srpskohrvatskog i drugih jezika. No i u slučajevima kada se strana reč uklapala i prihvatala u jezik, ona je u promenama i glagolskim oblicima dobijala romanski, španski karakter. Sintaksa je ipak bila odraz posebnog načina izražavanja i mišljenja naroda koji je progonjen, koji se vekovima vaspitavao na talmudskim i kabalističkim spisima, koji se molio hebrejskim jezikom, raspravljao teološka pitanja na armejskom, hebrejskom, kvadratnim pismom pisao svoj govorni ladino, a pored toga razvio još i poseban kurziv tzv. Raši-pismo.

Seobe Jevreja su se kretale raznim pravcima, ali za jedan deo evropske

jevrejske zajednice je od odlučujućeg značenja rano srednjevekovna migracija preko severne Francuske i severne Italije, prema severu i severoistoku Evropa. Najverovatnije negde u IX veku prvi došljaci Jevreji uspostavljaju poznanstvo s nemačkim govornim područjem. Na tom su prostoru nastali počeci svojevrsnog jezičkog fenomena, jednog od specifičnih pojava oblika jevrejske kulture, novog govornog jezika evropskih aškenaskih Jevreja (od IX v. osobna imenica Aškenaz, koja se u Tnahu pojavljuje na tri mesta, uzima se kao hebrejski naziv za Nemačku, tako i aškenazi – nemački), koji će posle skoro jedanaest vekova dobiti naziv *jidiš*. Taj se jezik, a još pre Drugog svetskog rata su ga umesto jezikom, nazivali žargonom, razvio iz povezivanja osnova nekoliko jezika, ali pre svega nemačkog. Nemačka osnova kazuje da postanak jidiša treba tražiti za vreme postojanja srednjevisokonemačkog jezika, ali je to svojevrsna sinteza narečja, koja se istovremeno razlikuju od svih poznatih nemačkih govora. Već u vreme prvih početaka upotrebe tih govora, nastao je običaj obraćanja hebrejskom, odnosno *lošn hakodeš*-u (tako se u jidišu izgovaraju hebrejske reči *lašon hakodeš* – sveti jezik) i aramejskom, radi obogaćivanja rečničkog blaga. Pored toga, zadržao se izvestan broj reči iz romanskih govornih jezika kojima su se do tada služili. U kasnijem razvoju, kada su se jevrejske zajednice kretale ka istoku, kada su uspostavljeni prvi dodiri sa slovenskim jezicima, jidiš je izgubio svaku vezu s germanskom grupom jezika, pa se razvijao potpuno odvojeno od nemačkog korena. Čak i u opštinama koje su ostajale u Nemačkoj i služile se tim svojim govorom, konzerviranje i fiksacija su bili začuđujuće delotvorni. Do XVI v. jidiš je bio govorni jezik jevrejskih naselja od Holandije do Severne Italije i od Alzasa do Litvanije. U vreme prosvetiteljstva, a i kasnije, kao posledica nestanka strogih oblika verske tradicije, u Srednjoj Evropi nestaje i upotreba jidiša, koji se dalje razvija i ostaje govorni jezik miliona Jevreja istočne Evrope. Jidiš je u svoju riznicu uklopio slovenske reči, slično kao što je u sebe upijao, na nemački koren, hebrejske i aramejske i romanske reči, menjajući im izgovor, a ponekad i smisao. U početku su to bile poljske reči, zatim beloruske i ukrajinske, dok su ruski pojmovi sasvim novog porekla.

Osnovno pismo jidiša je hebrejski alef-bet, kvadratno pismo, uz dodatak posebne upotrebe nekih od slovnih znakova radi prilagođavanja fonetici nesemitskih govora. Hebrejske i aramejske reči se pišu uglavnom izvorno. U toku svog prostiranja jidiš je na udaljenim područjima stvaran različito, pa se čak može govoriti i o narečjima (tzv. istočni i zapadni jidiš), ali za pismeni saobraćaj su postojala ne

suviše brojna, ali ipak osnovna pravila. Pred kraj XIX veka se jidiš razvija u nadpokrajinski jezik. Uprkos činjenici da nije vođen jedinstvenim školskim upravljanjem, već se razvijao bez uticaja naučnika, gramatičara ili jezikoslovaca, jidiš je, s manjim i ne mnogo bitnim razlikama, postao jedinstven jezik, čak u određenim istorijskim uslovima i jedan od simbola kulturne autonomije Jevreja.

Veoma sličan je razvoj i nekih drugih jevrejskih govornih jezika, kao što su jevrejsko-arapski, zatim jevrejsko-persijski i drugi. I na ladinu i na jidišu je u početku razvijana književnost upućena ženama, koje nisu znale hebrejski. Književnost na ovim i drugim jevrejskim jezicima je manjeg obima, pa i manje istražena i proučena.

USMENA I PISANA KNJIŽEVNOST

Prema onome što piše na mnogim mestima u delima jevrejske drevne književnosti koja su nam danas poznata, usmena i pisana književnost Jevreja bila je veoma bogata. Jedan od najvećih zbornika te književnosti, uopšteno nazvan Biblijom, predstavlja plod stoletnog delovanja sakupljača, urednika i zapisivača usmenog predanja. U hrišćanskim kulturama se Biblija, podeljena na Stari i Novi zavet, smatra bogoštovnom, svetom knjigom, plodom "objave i božanskog nadahnuća". Za razliku od književnih ostvarenja i drugih pisanih spomenika ostalih naroda Bliskog istoka, ovo je delo ušlo u sastav i sistem svetske kulture u prerađenom, naizvornom obliku. To se pre svega odnosi na one biblijske knjige koje danas znamo pod imenom Stari zavet, jer i pored toga što je celo biblijsko štivo poniklo u krilu jevrejskog naroda, za Jevreje predstavlja versku svetinju samo prvi deo Biblije, na hebrejskom nazvan *Tnah*, prema početnim slovima naslova pojedinih delova: *Tora* – Nauk, *Pet knjiga Mojsijevih*, *Petoknjžje*, *Zakon*; *N'viim* – Proroci i *K'tuvim* – Spisi¹. Ovaj zbornik je, uprkos raznorodnim izvornicima, u svojoj višeslojnosti, spomenik književnosti jednog naroda. Iz njega se čitaju stranice istorije, prema dostignućima današnje nauke često veoma pouzdane po svojoj tačnosti, njegove

¹ Skraćenice se u hebrejskom jeziku stvaraju od početnih slova reči, zatim se obično vokalizuju samoglasnikom *a*, a slova *j* i *v* kao *i* i *u*. Na primer *r[abi] M[oše] b[en] M[ajmon]* – Rambam; *r[abi] Š[lomo] J[ichaki]* – Raši. Početno slovo u imenici *k'tuvim*, *k[kaf]*, se na kraju reči čita kao *h*, otudadolazi *Tnah*.

dvadeset i četiri knjige pružaju saznanje o životu jedne zajednice, o njenom društveno-ekonomskom razvoju i borbama, o njenom misaonom svetu i filozofiji. Pored istoriografskog i književnog sadržaja, spisi Tnaha su delom i zbirke zakona, zatim pravnih, moralističkih, higijensko-sanitarnih i drugih propisa i odredaba, kojima je vekovima usmeravan život jedne zajednice.

Već se pri prvom čitanju izvornog štiva zapaža, da se pred nama ne nalazi jedinstveno delo, već da je to zbirka raznih predanja, koja se razlikuju po vremenu i mestu nastanka, a svakako i po jeziku i idejnom poimanju događaja koje opisuju. Štivo se u Tnahu ponegde u toj meri razlikuje, da se u pojedinim rukopisima nailazi na nedoslednosti, pa čak i suprotnosti u opisu istog događaja ili pojma. Ono što celu tu zbirku ipak spaja i čini jedinstvenom, jeste osnovna ideološka crta vodilja urednika koji su vršili, sami ili u zajednici, odbir iz dela usmenog ili pisanog predanja jevrejskog naroda. Bila je to ideologija jednoboštva u jednoj narodnoj veri koja je težila povezivanju srodnih plemena u širu političku, državnu zajednicu, prikazana kroz savez jednog boga sa svojim izabranim narodom.

Vrlo je teško ustanoviti kada je nastao prelaz sa usmenog predanja, koje je bilo, po svim tragovima, vrlo bogato, na pisanu književnost, a kada su delovi i fragmenti, pa čak i cele knjige pisane književnosti Jevreja uključeni u zvanično, kanonsko štivo Tnaha. Tradicionalno shvatanje da je Ezra stvorio odbir Tnaha, koji mi poznajemo pod nazivom Masoretskog teksta, treba prihvatiti utoliko da je najverovatnije u njegovo vreme, dakle, negde od šestog veka pre n.e., pa čak i s njegovim učešćem počeo razvoj stvaranja zvaničnog izbora, koje će se završiti tek u prvom veku n.e. U gradiću Javne (latinski Jamnia) utvrđen je u vreme nakon rušenja Jerusalimskog hrama broj od 22 knjige Tnaha (a to je broj slova u alef-betu), s nekim izmenama u podeli računa se sa 27, ali u današnjim štampanim tekstovima sa 24.

U tekstu Tnaha se spominju neke knjige koje ukazuju na brojnost i raznorodnost izvora iz kojih su urednici sastavljali konačno štivo. Kod stvaranja završnog oblika Tnaha, urednike su vodili razlozi idejno-političkog ujednačavanja, ustaljivanja različitih struja predanja i manjih jezičkih ispravaka, ali i želja da se od mnoštva usmeno prenošenih ili zapisanih knjiga stvori jedan manji odbir, koji će se lakše postaviti kao verski, smerodavni spis jevrejske zajednice.

Najnoviji nalazi rukopisa nam svedoče o tome da je u mnogobrojnim

strankama, strujama i skupinama burnih vremena poslednjih uvestotina godina pre zaključivanja kanona Tnaha, u opticaju bilo mnogo knjiga, da neke od tih verskih ili političkih zajednica nisu ni pravile pitanje o njihovoj svetosti ili nepodobnosti. A da je uporedo postojalo više kanona, svedoči nam i grčki prevod Tnaha, koji se prema legendarnom načinu nastanka (preveli su ga u III veku stare ere sedamdeset ili sedamdeset i dvojica učenih ljudi na zahtev egipatskog kralja Ptolomeja Filadelfa) naziva *Septuaginta* ili *Prevod sedamdesetorice*. Septuaginta, naime, koja je plod nejedinstvenog i dugog prevodilačkog rada za potrebe jevrejske zajednice u Aleksandriji, sadrži neke knjige (Tobija, Judita, knjige o Makabejcima i dr.) kojih u Masoretskom tekstu nema.

Pored grčkog prevoda, Septuaginte, postoje i drugi koji se na izvesnim mestima razlikuju od Masoretskog teksta. Prvi su nastali nešto pre III veka pre našeg računanja vremena, u vreme kada je već jednom delu jevrejske zajednice drevnog Izraela bilo, zbog stalne upotrebe aramejskoga jezika, teže razumevanje hebrejskog štiva. Stoga se u bogomoljama i u Hramu uobičajilo usmeno prevođenje Tnaha na narodni aramejski jezik. U Talmudu piše da je za svakim stihom prevodilac kazivao isti tekst na aramejskom, a kada su se čitali Proroci, onda je prevod kazivan iza svakog trećeg stiha. Tako su nastala usmena predanja, tzv. *Targum* (aramejsk : prevod, tumačenje), koji su pored prevoda štiva na narodni jezik, sadržavali i tumačenja u duhu Midraša, s poukama i naravoučenijem. Pored aramejskih, značajan je i sirski prevod, tzv. *Pešita*, čiji naziv, koji u prevodu glasi Jednostavan, govori i o nameni, da je upućen narodu, jednostavnom čoveku koji ne razume hebrejski jezik.

Posebnu skupinu u razvoju jevrejske književnosti predstavljaju knjige koje nisu ušle u zvanični odbir, a jevrejska ih tradicija naziva prvo *sfarim hiconim* — vanjske knjige, dakle koje su ostale napolju, izvan odbira, a zatim su u vreme zapisivanja usmenog predanja u Talmudu nazvane pohranjenim knjigama — *sfarim gnuzim*. Tako je nastao i grčki naziv tih knjiga — *apokrifi* (apokrypto — sahraniti, pohraniti), a nazvane su zbog propisa da se oštećeni obredni predmeti i knjige, ali i one koje su zbog svojih ideja smatrane nepodobnim za upotrebu, moraju sahraniti, ili pohraniti ali nikako ne spaliti ili na drugi način uništiti. Veliki broj celih knjiga i odlomaka takve vrste, a i druge, koje se računaju u međuzavetna ili poslebibijska dela, nađeno je u pećinama i razvalinama kraj Kumrana na obali Mrtvoga mora.

U državi, obnovljenoj posle povratka iz vavilonskog ropstva, Tnah, odnosno Tora — Nauk, stavljen je u središte života zemlje. Kao posvećeni spis koji je za široke slojeve postao simbol narodne samostalnosti, postao je predmetom tumačenja i izučavanja. O pravog strasti učenja i izučavanja Nauka ima dosta podataka i kod Flavija, a i u talmudskoj književnosti. U Tnahu se spominje književna vrsta koja se naziva *midraš* (od hebrejskog *daraš* — iskati, tražiti, istraživati, tumačiti). To je bio naročiti način izlaganja, tumačenja i objašnjavanja tekstova Tnaha, koji se odlikovao istraživanjem duha i dubljeg značenja datog štiva, najčešće primerom, kazivanjem bajki ili pripovedaka. Midraš je uvek tumačio s namerom da pouči, prenosio se usmeno s kolena na koleno, a tek u IV ili V veku su razni midraški tekstovi zapisani u posebne zbornike.

Uporedo s midraškim načinom tumačenja promenjeni uslovi života, novi proizvodni odnosi, zahtevali su nova tumačenja i onih zakonodavnih propisa, koji su se nalazili u Nauku — Tori, a koji su stvarani za plemensko-rodovsku organizaciju stočara i nomada. Često je bilo potrebno presuđivati u sporovima ili donositi pravne propise kojih uopšte nije bilo u Trahu. Kako je osnovni zakon zemlje bio obavezno taj veliki spis, onda su se stvarali načini tumačenja, sistemi silogizama i oštroomne egzegeze, pomoću kojih su se presude i novi propisi povezivali s bilo kojim tekstom iz Tnaha. Kako bi ceo taj često zamršeni sistem tumačenja i stvaranja propisa — koji se nazivaju *halahot* (hebr. *halaha* — ono što je uhodano, ali obavezno, dakle propis sa zakonskom snagom) — bio razumljiviji, učenjaci su se služili pripovetkom, skaskom, bajkom, poslovicom koja je trebalo da propis načini shvatljivijim. Taj se pripovedački element naziva *hagada* ili *agada*. I hagada i halaha su se prenosile usmeno dalje, svaki novi propis je ulazio u taj fond običajnog prava, sve se to učilo i ponavljalo i moralo da se zna napamet. U teškim vremenima propasti države, ovo je učenje počelo da se sređuje po predmetima koje je obrađivalo, a u II—III veku, u vreme rabi Jhude Kneza, kome predanje pripisuje i celokupno uredništvo, taj je proces završen i stvoren je zbornik tog usmenog Nauka — *tora šeb'al pe* koji je nazvan *Mišna* (učenje). Novi društveno-ekonomski uslovi u kojima su Jevreji živeli pod rimskom vlašću u svojoj razorenoj zemlji ili u Vavilonu, gde su se, posle oko milion svojih sunarodnika, početkom četvrtog veka, doselili i duhovni vođi i učeni ljudi, tražili su nove pravne i verske propise, nova objašnjenja. Mišna je ponavljana, razrađivana i raspravljana, komentarisana i tako se stvorio novi usmeni nauk, koji je nazvan *gemara* (od aramejskog *gamar* — učiti, primiti predanje). Ceo taj ogromni

materijal zajedno čini *Talmud* (učenje, znanje stečeno učenjem). Postoje dva Talmuda: *Jerusalimski (Talmud jerušalmi)*, završen i zapisan oko 400. godine, i *Vavilonski (Talmud bavlji)* oko 500. godine u učilištima koja su se nalazila u vavilonskim gradovima. Mišna je pisana sažetim, posebnim stilom, na hebrejskom, dok je Gemara najvećim delom na aramejskom jeziku. Jerusalimski Talmud je manji po obimu od Vavilonskog, a manje je i cenjen kao smerodavno i književno delo. Uz Tnah, Talmud je u uslovima galuta-diaspore, bez obaveznog centralnog rukovodstva, vekovima bio stožer, služio je održanju naroda i uprkos razlikama, stvaranju jedinstvenog verskog i etničkog karaktera. Talmud je vekovima učen naizust, uz poseban način postavljanja pitanja i nalaženja odgovora na njih, koji je stvarao izoštrene dijalektičke sposobnosti. Uz njega je napisano obilje komentara, od kojih se neki posle pronalaska štampe objavljuju zajedno s osnovnim tekstom, a neki na kraju traktata. Obredne ili verske odluke o novonastalim problemima je donosio svaki učeni rabi (*rabi, rav, raban* i druge titule označavaju samo stepen učenosti i uvažavanja, a ne profesionalno bavljenje sveštentičkim pozivom – rabini kao profesionalni sveštenici su novijeg datuma) na osnovu svog rasuđivanja, iz talmudske građe, a prema odgovarajućem sistemu egzegeze i zaključivanja, kojih ima veliki broj. Pa ipak, vekovima je bilo nejasnoća pa su se pitanja postavljala učenijim, još u vreme pre zaključenja Talmuda u Vavilonu (takva pitanja i odgovori su u talmudskom tekstu i zapisani). Negde u VIII veku, u vreme gaona, uvrežio se običaj slanja pisama s pitanjima, upućenih gaonima koji nisu odgovarali samo potvrdno ili odrečno, već su se starali da nađu odgovarajući navod iz talmudske građe, da ceo problem osvetle s raznih strana. Ta su pitanja i odgovori na njih u velikom broju slučajeva sačuvana. Tradicija je nastavljena u Španiji, Francuskoj, Nemačkoj i Poljskoj do XV veka, a kasnije će se njome još baviti samo pojedini učeni ljudi. Na hebrejskom su zbornici takvih pisama nazivani *š'elot utšuvot* – pitanja i odgovori, da bi kasnije postali poznati po romanskom nazivu *responze*. Celu tu književnost tumačenja talmudskih traktata, novela, *responza*, hrišćanski bogoslovi su već od ranog srednjeg veka nazivali *rabinskom literaturom*, držeći da su njenih autori rabini, jevrejski sveštenici, što se iz gornjeg objašnjenja može videti da nije tačno.

U Španiji su, davno pre izгона, mnogi učeni ljudi naglašavali potrebu sređivanja priručnog, praktičnog kodeksa halahičkih propisa, koji su bili razasuti po beskrajnom talmudskom moru tek labavo vezani za osnovne predmete i sadržaje traktata. Prvi pokušaj uređivanja takvog

zbornika preduzeo je rabi Moše ben Majmon (Majmonid, Rambam). Njegovo delo *Mišne Tora* ili *Jad hazaka* je zbornik u kome su halaha propisi sređeni po nekom logičnom redu, ali je još uvek bio opterećen nepotrebnim materijalom. Sledeći je pokušaj Jaakov ben Ašerov (rođen u Nemačkoj na kraju XIII v. umro u Španiji, u Toledu oko 1340. godine). Njegovo delo *Arba turim* predstavlja ogroman zbornik sređenih halaha propisa iz oba Talmuda, iz gaonskih responza, talmudskih komentara i ranijih kodeksa. Nasuprot Majmonidu, izbacio je sve halahot koje su se ticale napuštenih obreda. Iako je ovo delo bilo od velike pomoći, u XVI v. se već osećala potreba za još pogodnijim i praktičnijim priručnikom. Josef Karo (rođen u Španiji 1488, umro u Cfatu-Safedu 1575.) je posle dvadesetogodišnjeg rada, objavio svoj komentar uz *Arba turim*, kojega je nazvao *Bet Josef*, a u štampanom izdanju *Šulhan aruh* (Postavljen sto). Ovo delo Josefa Karoa je ušlo u svakodnevnu versku i pravnu praksu Jevreja, postalo opšteprihvaćenim priručnikom koje se od prvog štampanog (u Veneciji 1551. godine) pojavilo do danas u bezbrojnim izdanjima izvornika i prevoda. Zbornik sadrži halaha propise o verskom i obrednom životu, o zabranjenim i dozvoljenim jelima, o bračnom i porodičnom pravu i na kraju o građanskom pravu i sudskom postupku. U ovom priručniku, koji je pisan jasnim i razumljivim stilom, nema filozofskih uvoda kao kod Majmonida, a propisi su raspoređeni pregledno. Josef Karo nije uzimao u obzir običaje i ritual aškenaskih Jevreja (Francuske, Italije, Nemačke i Poljske), pa se od 1578. pojavljuju izdanja *Šulhan aruha* sa dopunama rabi Moše Iserlesa — Ramoa (rođen 1520. u Krakovu, umro u istom gradu 1572.), koji je dopisao primedbe, a neke običaje Aškenaza podigao na rang *halahot*.

Već iz Talmuda saznajemo za postojanje pesništva, koje se po grčkoj reči *poietes* — tvorac, izumitelj, pesnik, naziva *pijut*, a pesnici *paftan*. U srednjem veku *pijut* je imao mnogo stvaralaca a još i više poštovalaca. Razne vrste *pijuta*, *slivot* — cprosnice, *kinot* — tužbalice i dr. uključene su u molitve prema naklonosti uglednika pojedine opštine, a mnoge su ušle u sve jevrejske molitvenike. Iako je *pijut* bilo obredno pesništvo, predstavljalo je početak obnove hebrejskog književnog stvaralaštva a uticalo je na dalji razvoj hebrejskog jezika. Posebno poglavlje u razvoju jevrejskog duhovnog stvaralaštva zauzima razvoj hebrejske poezije u mavarskoj Španiji, u vreme "zlatnog doba" mavarsko-jevrejske kulture. Kako je mavarska vlast slabila, a hrišćanska jačala, tako se među Jevrejima Španije razvijala konzervativna verska misao, umesto nauke i filozofije, sve se više širi misticizam *kabale*. (od hebrejskog glagola *kabal* — dobiti, primiti, suprotno od

masoret — tradicija, predanje, koja dolazi iz glagola *masar* — predati). Kabalisti su svoja učenja zasnivali na dvema osnovnim knjigama: *Sefer jecira* — (Knjiga stvaranja) i *Zohar* (Sjaj). Tajno mističarsko učenje, koje je nastalo još u drevnoj jevrejskoj državi, pojavljuje se i van Španije, pod sasvim drugim društveno-ekonomskim uslovima, u Nemačkoj. Za razliku od španskih kabalista, koji su negovali tzv. spekulativnu kabalu, nemački kabalisti su razradili sistem praktične kabale. U oba ova pravca, razmatraju se pitanja boga, sveta, stvaranja, čoveka, otkrovenja, greha i drugih kategorija. Svoja su učenja kabalisti tumačili zamršenim sistemom brojeva, slova, najčešće nerazumljivih reči i jezičkih kalambura. Uticaj kabale je velik na tvorce hasidske bajke i pripovetke, ali i na noviju hebrejsku književnost.

I pored svih nedaća koje su Jevreji preživljavali u vremenima burnih promena na prelazu iz feudalnog u građansko društveno uređenje, hebrejski jezik je ostao jedan od povezujućih faktora u galutu samim tim što je većina do sada spomenutih dela, pisana tim jezikom, obavezno učena i čitana svakodnevno. U daljem razvoju, u raznim se zajednicama jevrejskog galuta osećaju uticaji naroda domaćina i njegove kulture ne samo na život nego i na književnost Jevreja, ali će se i dalje osećati i uticaj jevrejske kulture na kulturu domaćina, bilo posredno ili neposredno, najčešće na obostranu korist.

Vrlo obimna normativna halahička literatura, koja je zadirala u sve pore života Jevreja od pradavnina, nije mogla da mimoide ni tako važnu oblast kao što je zapisivanje verske i svetovne književnosti (mada se ta podela mora shvatiti vrlo uslovno), u svim pojedinostima. Među tzv. Malim traktatima u Talmudu je sačuvan traktat *Sofrim* (hebrejski: pisari, pismoznalci; u mnogim biblijskim prevodima se pojam prevodi imenicom književnik, što nije sasvim ispravno, jer je taj smisao imenica sofer dobila tek u novijem hebrejskom jeziku), u kojem su, između ostalog, nabrojana pravila pisanja svetih spisa, od kvaliteta kože, pergamenta i drugih materijala koji se smeju upotrebiti, o izgledu stubaca rukopisa, o razmacima između slova, reči i stubaca, o broju stubaca na poli kože, o načinu šivenja koža u svitak, o dozvoljenom broju pisanja knjiga na jednom svitku, o ispravkama prepisivačkih grešaka, pa do načina ispisivanja božjeg imena i još mnogo šta drugo. I ne samo u ovom talmudskom spisu, već i u drugim, bilo je propisano kako se koja knjiga piše, kada se čita javno, ako je svitak, kako se namotava (svitak Nauka — Tore se namotava na dva drvena drška, dok su drugi svici — na hebrejskom *m'gila* — *m'gilot* smotani samo u jedan valjak), i još mnogo drugih propisa. Od

Rimljana je prihvaćena i rukopisna knjiga — kodeks, ali je za čitanje Tore u sinagogi, a tako i Svitka o Esteri, propis da to budu i danas rukopisni svici.

Mnoga dela o kojima se govori u ovom sažetom prikazu, posetilac izložbe će moći da vidi kao eksponate, te se nadam da će, uz upotrebu literature koju navodim, steći jasniju sliku o jeziku, pismu i osnovnoj književnosti Jevreja, posebno jugoslovenskih.

L I T E R A T U R A *

Alkalaj, I.: *Jevrejske knjige štampane u Beogradu*, Jevrejski almanah, Vršac, 1925.

Baruh, K.: *Izabrana djela*, Sarajevo, 1972.

Biblijski leksikon, Zagreb, 1972.

Donini, A.: *Pregled povijesti religija*, Zagreb, 1964.

Dubnov, S.: *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Beograd, 1962.

Flavije, J.: *Judejski rat*, Beograd, 1967.

Gams, A.: *Biblija u svetlu društvenih borbi*, Beograd, 1970.

Graves, R. — Patai, R.: *Hebrejski motivi*, Zagreb, 1969.

Haggadah Sarajevo, Beograd, 1962.

Kolonomos, Ž.: *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*, Beograd, 1978.

Nave, P.: *Nova hebrejska književnost*, Beograd, 1965.

Nedomački, V.: *Stara jevrejska umetnost u Palestini*, Beograd, 1964.

Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine, Beograd, 1976.

Rabinson, M. — Bistricki, N. *Antologija novohebrejske književnosti*, Zagreb, 1933.

Verber, E.: *Knjige Makabejaca, Jevrejski kalendar 5740 (1979–80)*, Beograd, 1979, str. 41–45

* Ovim su popisom obuhvaćena dela iz ove oblasti, koja su čitaocu dostupna na srpskohrvatskom jeziku.

Werber, E.: *Šolem Alejhem*, Jevrejski almanah 1968–1970, Beograd, 1971, str. 76–82

Werber, E.: *Književnost na jidišu*. Povijest svjetske književnosti, Zagreb, 1974, knj. 5, str. 491–507

Werber, E.: *Književnost na ladino jeziku*, Povijest svjetske književnosti, Zagreb, 1974, knj. 4, str. 419–424

Werber, E.: *Kršćanstvo prije Krista?* Zagreb, 1972.

Werber, E.: *Srednjevjekovna i nova hebrejska književnost*, Povijest svjetske književnosti, Zagreb, knj. 1 (u štampi)

Werber, E.: *Stara hebrejska književnost*, Povijest svjetske književnosti, Zagreb, knj. 1 (u štampi)

Werber, E.: *Talmud*, Rijeka (u štampi)